

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA GEOGRAFIK XARITALARNI O'QISH
TEXNOLOGIYALARI

Nurmamatov Jasur Tashpulatovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,

Geografiya va ekologiya fakulteti magistranti,

Samarqand viloyati, Payariq tumanidagi 79-maktabda geografiya fani o'qituvchisi.

jassurziyo88@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada umumta'lim maktablarida geografik xaritalar turlari hamda xaritalar va globuslarning dars jarayonida foydalanish texnologiyalari haqida takliflar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: geografiya, xarita, masshtab, globus, atlas.

TECHNOLOGIES OF READING GEOGRAPHICAL MAPS IN HIGH SCHOOLS

Annotation *The article highlights the types of geographic maps and the technologies of using maps and globes in the teaching process in general education schools.*

Key words: *geography, map, scale, globus, atlas.*

MAKTAB GEOGRAFIK XARITALARINING TURLARI

Xaritalar geografiya ta'limida asosiy o'qitish vositalari bo'lib xisoblanadi. Geografik xaritalardan o'qitishning barcha shakllarida foydalanish mumkin; dars berishda, amaliy ishlarda, mustaqil ishlarda, bilimlarni baholashda va x.k.

Maktab geografik xaritalarining boshqa xaritalardan farqi ularni o'quvchilarni yoshi va rivojlanishiga moslab chiqarilishidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun oddiyroq, tushunishi va o'qishi oson bo'lgan xaritalar chiqariladi, yuqori sinflar uchun esa murakkabroq xaritalar nashr qilinadi. Umumta'lim maktablarida qo'llaniladigan xaritalarni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin: devoriy xaritalar; darsliklar ichidagi xaritalar; atlaslar; globuslar; chiziqli xaritalar.

Mazmuniga ko'ra devoriy maktab xaritalari juda xilma xil bo'ladi: tabiiy; iqlimiy; tuproq, o'simlik; zoogeografik; geologik; foydali qazilmalar; iqtisodiy, siyosiy, sanoat; qishloq xo'jaligi, transport va x.k. Ular turlicha bo'lgani bilan, umumiy o'xshashlikka ham ega. Ularning barchasi sinfda foydalaniladi, o'quvchilarning uzoqdan ko'rishiga moslashga bo'ladi, ya'ni masshtabi katta bo'ladi. Mazkur xaritalar yordamida o'quvchilar o'rganishda amaliy va mustaqil ish bajarishda va ma'lum bir savollarga javob berishadi.. Shuning uchun ular yaxshi ko'rinishga va katta aniqlikka ega bo'lgan o'lchamda bo'lishi lozim.

Xaritalarning turiga ko'ra ularning o'lchamlari turlicha bo'ladi. Dunyo xaritalari, alohida materiklarning xaritalari hozirgi vaqtda 1,5x1,8m o'lchamda chiqarilmoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo xaritalari ham deyarli mazkur o'lchamda chiqarilmoqda.

Xaritalar aniq va ravshan ko'rinib turishi lozim. Ulardagi geografik voqea va borliqni o'quvchilar 5-6 m dan aniq ko'ra bilishlari lozim. Buning uchun xaritada eng muhim narsalar aks ettiriladi. Masalan, daryo tasvirlanayotganida uning asosiy qismi va eng yirik irmoqlari ko'rsatiladi, mayda irmoqlari esa ko'rsatilmaydi. Xarita ravshan ko'rinib turishi uchun ranglar yaxshi tanlanishi lozim. Ranglar bir- biridan keskin ajralib turishi lozim. Devoriy xaritalarga qo'yiladigan yana bitta talab chiroyli bo'lishidir. Agar xarita chiroyli va aniq qilib ishlangan bo'lsa o'quvchilar ularni oson o'qishadi va tushunishadi. Maktab xaritalarida relyef asosan turli qalinlikda rang berish bilan amalga oshiriladi. Past tekisliklar to'q yashil, tekisliklar esa och yashil, balandliklar och jigarrang, o'rtacha tog'lar jigarrang, baland tog'lar esa to'q jigarrangda beriladi. Xarita geografik nomlar bilan to'lib qolmasligi kerak. Unda faqat o'quvchilarni yoshi va bilimi darajasiga mos bo'lgan yozuvlar bo'lmog'i lozim. Boshlang'ich sinf xaritalarida geografik nomlar kamroq va yirikroq yozilishi, o'rta va yuqori sinflarda ularning soni ko'payib va o'lchamlari maydalashib borishi mumkin.

DARSLIKLAR ICHIGA QO'YLADIGAN XARITALAR

Geografiya predmetlarining oxirida alohida xarita ilova qilinadi. Hozirgi vaqtda darsliklarni matnida xaritalar berilmoqda. Bunday xaritalar tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydi. Ular oq-qora va rangli bo'lishi mumkin. Tabiiy geografik xaritalar ko'pincha rangli xolda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik xaritalar ko'pincha rangli xolda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni ko'rsatishda oq-qora rangdan foydalaniladi.

Masalan, foydali qazilmalar, transport, ayrim ekinlar, chorvachilik xaritalari hamda siyosiy xaritalar rangli tasvirda beriladi. Ko'p hollarda materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (7-sinf), Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (9-10-sinf) sinflarini darsliklari matnlarida xaritalar ko'proq beriladi. Atlaslar ma'lum bir mavzuda va yo'nalishlarda tuzilgan xaritalar jamlamasidir. Atlaslar tuzilishi va mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: egallagan maydoniga ko'ra; yulduzlar atlas; dunyo tabiiy geografik atlas; dunyo iqtisodiy geografik atlas; alohida materik va okeanlar atlas; alohida davlatlar atlas; va x.k.; mazmuniga ko'ra: tabiiy geografik; iqtisodiy; temir yo'l; o'quv atlaslari va x. k. Har bir sinf uchun o'quv atlaslari mavjud. masalan, 5-sinf atlas, 7-sinf atlas, 8-sinf atlas, 9-sinf, 10-sinf atlas.

O'quv atlaslari quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- atlasda ko'rsatilgan geografik borliq va voqealar soni darslikdagidan ko'proq bo'lmog'i lozim;

- atlas o'quvchilar uchun ma'lumotnoma vazifasini bajarishi lozim;

- atlasda geografik nomlar ro'yxati albatta bo'lishi zarur;

Atlasda xaritalar soni 40-45 tadan kam bo'lmasligi lozim.

Chiziqli xaritalar. Ular geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Ular asosan o'quv va nazorat maqsadlarida ishlatiladi.

Chiziqli xaritalar o'quv maqsadlarida quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- chiziqli xaritaga tabiiy geografik borliq nomlarini tushirish (daryo, ko'l, dengiz va x.k.), bu esa geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolinishiga imkon beradi;

- tog'lar, daryo xavzalari, izotermalar, tabiat zonalari chegaralarni chiziqli xaritaga tushirish;

- davlatlarni chegaralarini chiziqli xaritaga tushirish;

- iqtisodiy rayonlarni chiziqli xaritaga tushirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlari chegaralarini chiziqli xaritaga tushirish.

Chiziqli xaritalar nazorat maqsadida ham ishlatiladi. Buning uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

-sinfdagi barcha o'quvchilarda bir xil chiziqli xarita bo'lmog'i lozim;

-barcha o'quvchilar uchun bir xil shartli belgilar berilishi zarur;

-barcha o'quvchilar chiziqli xaritalarida masshtab, legenda, o'quvchining ismi sharfi bir xil joyda ko'rsatilgan bo'lmog'i lozim.

XARITALARNI TUSHUNTIRISH TEXNOLOGIYASI

Umumta'lim maktablarida xaritalarni tuzilishini tushuntirish o'quvchilarga o'rgatish geografik bilimlarni egallashda muhim o'rin tutadi.

O'quvchilarni geografik xaritalarni tuzilishini tushuntirishga o'rgatish uchun joyda amaliy ishlar olib boriladi, joy rejasi bilan ishlanadi, gorizontallarni o'qish bo'yicha amaliy ishlar bajariladi, daraja to'ri bilan mashq qilinadi, turli xaritalar solishtiriladi, nuqtalarni geografik kordinatalari aniqlanadi, turli masshtablar bilan mashq qilinadi va x.k.

Xaritalarni tushunishini eng yaxshi yo'li joyni o'rganish va uni xaritada qanday tasvirlanganligini aniqlashdir. Bundan tashqari globusdan xaritaga o'tish, rejadan geografik xaritaga o'tish orqali ham geografik xaritalarni tuzilishini tushunishga yordam beradi. Mazkur usullar yordamida o'quvchilarni daraja to'ri, kartografik yiriklashtirish (generalizatsi) va geografik xaritalarni tushuntirishga imkon beradi.

Joyda va sinfda olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar (yo'nalishlarini aniqlash, masofani o'lchash va ularni chizmada tasvirlash hamda ularni joy rejasiga tushirish) o'quvchilarni geografik xaritalarda xaqiqatda borliq va xodisalar tasvirlanganligiga ishonch xosil qilishiga undaydi.

Geografik xaritalarni tuzilishini tushunishga faqat joyda olib borilgan ishlargina emas, balki joyning xomaki rejasi bilan ishlash ham yordam beradi. Bunday ishlar o'quv sayoxatlari, turistik poxodlarda va joyda amaliy ishlar olib borganda bajariladi.

O'quvchilar yirika masshtabli xaritalarni tuzilishini gorizantallarni o'qish bo'yicha olib boriladigan mashqlarda, topografik xaritalar yordamida relyefni tasvirini tushirish jarayonida joyni rejasini tuzish davomida o'rganishadi.

O'z yashash joyini tuzilishi va joy rejasini o'rganish davomida o'quvchilar asta-sekin yirik va mayda masshtabli xaritalarni tuzilishini anglay bolashadi. Ular topografik va geografik xaritalarni solishtirish asosida joy rejasini va geografik xarita o'rtasidagi farqlarni tushuna boshlashadi.

O'quvchilar kartografik andozalarni (proektlarni) turlarini o'rganish davomida geografik xaritalardagi xatoliklar va ularning miqiyosini tushuna boshlashadi, xatoliklarni qanday sodir bo'lishini o'quvchilar tushunishi uchun globusdagi va ma'lum bir xaritada borliqni o'lchami solishtiriladi. Masalan, Chukotka yarim oroli yoki Grelandiya orolini globusda va xaritada tasvirini solishtiradi. Ularning tasviri xaritada globusdagiga ko'ra kattaroq tasvirlangan, ana shu farqlarning asosiy sababi xaritalardagi xatoliklar ekanligi tushuntiriladi. Masalan, globus Yerning kichiklashtirilgan modeli hisoblanadi, shuning uchun unda geografik borliq xatosiz tasvirlanadi, xarita esa globusning tekislikka yoyish natijasida hosil bo'lgan shuning uchun uning chekka qimsmlarida xatoliklar katta bo'lishi tushuntiriladi.

Xaritalarning daraja to'ri, meridianlar va paralellar o'rganib bo'lingandan so'ng o'quvchilar geografik kordinatalar bilan mashq qilishadi. Buning natijasida ular har qanday nuqtani geografik o'rnini topishni o'rganishadi va daraja to'rini ahamiyatini anglashadi, bundan tashqari ular daraja to'ri meridian va parallelarga qarab yo'nalishi va masofani aniqlashni o'rganadi. O'quvchilar nuqtani geografik koordinatasini aniqlashni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun hayotdan misollar keltirish lozim. Masalan, o'z shahrini, yoki tumani markazini kordinatalarini aniqlash, O'zbekistonni chekka nuqtalarini, eng baland va eng past nuqtalarini kordinatalarini aniqlash.

GEOGRAFIK XARITALARNI O'QISH TEXNOLOGIYALARI

Geografik xaritalar bilan ishlashning eng ma'suliyatli qismi bo'lib ularning o'qish va ular asosida tegishli xulosalar chiqarishdir.

Geografik xaritalarni o'qish quyidagi bosqichlardan iborat:

- xaritalarning daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarini o'qish;
- topografik xaritalarni o'qish asosida diktantlar yozish;
- relyefning o'qish va uning tavsifini tuzish;
- geologik va tektonik tuzilishni o'rganish va xulosa chiqarish;
- foydali qazilmalarni o'rganish;
- iqlimni o'rganish va uning tavsifini tuzish;
- geografik sharoitni o'rganish;
- tuproqni va o'simliklar qoplarni o'rganish;

- hayvonot dunyosini o'rganish;
- tabiat zonalarini o'rganish;
- joyning umumiy tabiiy geografik tavsifini tuzish;
- tabiat resurslarini o'rganish;
- aholi xaritasini o'qish;
- yoqilg'i energetika sanoatini o'rganish;
- sanoat xaritasini o'qish;
- qishloq xo'jalik xaritalarini o'qish;
- transport xaritalarini o'qish;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar xaritasini o'qish;
- kompleks iqtisodiy-geografik xaritalarni o'qish.

Geografik xaritalarni o'qishning eng muhim shartlaridan biri uni masshtabi va shartli belgilarini o'qiy bilishidir. Masshtabga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli katralarga ajratiladi. Shartli belgilar topografik, tabiiy geografik va iqtisodiy geografik hamda siyosiy geografik belgilarga bo'linadi. Ular o'z navbatida masshtabli, masshtabsiz chiziqli aralash ko'rsatgichli va boshqa turlarga bo'linadi.

Xaritalarni o'qitishning dastlabki bosqichi shartli belgilarni o'qitishdir. O'quvchilar topografik xaritalarni o'rta masshtabli va mayda masshtabli xaritalarni shartli belgilarini to'la o'rganib bo'lgandan so'ng, masshtab va daraja to'ridan foydalanib yuqoridagi vazifalarni bajarishlari mumkin. Ular joy rejasini tuzish jarayonida ham shartli belgilar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

O'quvchilar daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarni to'la o'zlashtirib olgandan so'ng xaritadan foydalanib ma'lum bir yo'nalishni tavsifini tuzishi mumkin, ya'ni topografik diktant yozishlari mumkin.

Topografik diktant deganda qog'ozga o'qituvchini bergan ma'lumotlari asosida yo'nalish chizmasini tushirishdir. Mazkur ish quyidagicha bajariladi: o'quvchilar o'qituvchi topshirig'i asosida ikki xil ishni bajarishi mumkin: berilgan yo'nalishni xarita asosida tavsifini tuzishadi; berilgan yo'nalishni chizmasini daftarga chizishadi.

Ma'lum bir yo'nalishni tavsifini xarita asosida tuzishda o'quvchilar kerakli yo'nalishlarni aniqlashadi, masshtabdan foydalanib nuqtalar orasidagi masofani o'lchashadi, shartli belgilar bilan ko'rsatilgan geografik borliqni (ko'prik, yo'l, shahar, zavod, yaylov, ekinzor, o'rmon va x.k.) nomlarini aniqlaydi va joyning tavsifini tuzadi. (relyefi, tuprog'i, o'simligi, suvlari). Avval o'quvchilar topografik xaritadan foydalanib o'qituvchining qisqa savollariga javob beradi, masalan o'rikzor qishloq markazining qaysi tomonida joylashgan, maktabga boriladigan yo'lda qanday o'simliklar uchraydi. Buning natijasida o'quvchilar yo'nalishni og'zaki tavsifini tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

Topografik diktant tuzganda o'quvchilar o'qituvchining hikoyasi orqali yo'nalish yo'lini chizmasini tuzishadi. Topografik diktant daftar varag'iga chiziladi. Varag'ning yuqorisida sh-j belgisi, pastki qismiga masshtab yoziladi. O'qituvchi varaqda dastlabki

nuqtani belgilab beradi. Soʻngra yoʻnalishni va geografik borliqni koʻrsatadi, ularni oʻquvchi qogʻozga tushiradi. Topografik diktant yoʻnalishni tavsifini tuzishdan murakkabroq. U oʻquvchilardan diqqat va ijodiy fikrlashni talab qiladi, Ushbu vazifani bajarish davomida oʻquvchilar olgan bilimlarini amalda qoʻllash koʻnikmasiga ega boʻladilar.

Joy relyefini oʻrganish turli masshtabli xaritalarda olib borilishi mumkin. Topografik xaritalar yordamida relyefni oʻrganish gorizontlarni tahlili asosida olib boriladi. Gorizontallarni orasi keng va mutloq balandligi kam oʻzgarsa tekislik, gorizontallar orasi tor va ular qalin va zich joylashgan boʻlsa tik yonbagʻir va x.k. Tabiiy geografik xaritalarda relyef ranglarni tahlili asosida olib boriladi: zangori rang tekislik, jigarrang togʻlik. Relyefning oʻrganganda xaritada berilgannuqtalarni mutloq balandligi ham tahlil qilinadi.

Geologik va tektonik tuzulishni oʻrganish VI va VIII sinflarda bajariladi. VI –sinf atlasida litosfera plitalari xaritasida berilgan. Uning yordamida litosfera plitalari ularni yoshlari, harakat tezligi aniqlanadi. VII-sinf atlasida Oʻrta Osiyo va Oʻzbekistonning geologik va tektonik xaritalari berilgan. Uning yordamida har bir hududda tarqalgan togʻ jinslari komplekslari va ularni qaysi davrlarga mansubligi aniqlanadi. Oʻqituvchi yordamida oʻquvchilar geologik kesmalar ham tuzishi mumkin. Mazkur xaritalarni oʻqish va tahlil qilish asosida tegishli xulosalar qilinadi. Masalan, mazkur joyda qaysi davrda vujudga kelgan qanday togʻ jinslari keng tarqalgan.

Joyning yoki maʼlum bir hududning foydali qazilmalari tegishli foydali qazilma turi xaritasining oʻqish asosida amalga oshiriladi. Bunda avval yoqilgʻi-energitika foydali qazilmalari xaritasidan neft-gaz koʻmir konlari aniqlanadi, metalli foydali qazilmalar xaritasidan qora, rangli va nodir metallar konlari aniqlanadi. Nometall foydali qazilmalar xaritasidan esa qurilish, kimyo sanoati xom ashyosi konlari aniqlanadi. Soʻngra joyda yoki hududda qaysi foydali qazilma turi kengroq tarqalganligini oʻquvchilar aniqlashadi.

Iqlim xaritalarini oʻqish orqali oʻrganiladi. Bunda yozgi va qishki harorat izotermalari, yozgi va qishki shamollar yoʻnalishi, yogʻin miqdori, sovuqsiz kunlar soni va boshqa xaritalar oʻqiladi, tahlil qilinadi va tegishli xulosalar chiqariladi. Oʻquvchilarning xulosalari oʻqituvchi tomonidan koʻrib chiqiladi va baholanadi.

Oʻquvchilar joyni yoki maʼlum bir hududni gidrografik sharoitini tuzilishini oʻqituvchi rahbarligida tabiiy xaritani oʻqish va tahlil qilish asosida oʻrganishadi. Ular oʻqituvchini topshirigʻiga binoan avval daryolarni, soʻngra koʻllar va muzliklarni aniqlashadi va ularni roʻyxatini tuzishadi.

Oʻquvchilar joyning tuproq va oʻsimlik qoplami xaritalarini oʻqish va tahlil qilish asosida asosiy tuproq va oʻsimlik turlarini aniqlashda va tegishli xulosalar qilishadi.

Materiklarni tabiiy geografik sharoiti oʻrganilganda oʻquvchilar tabiat zonalari xaritasini oʻqish va tahlil qilish asosida mazkur materikda tarkib topgan tabiat zonalarni aniqlashadi. Mazkur xaritani oʻqish va tahlil qilish asosida joyning yoki

ma'lum bir hududning tabiiy geografik tavsifi o'quvchilar tomonidan tuziladi. Iqtisodiy geografik tavsifdan tegishli iqtisodiy xaritalarni o'qish va tahlil qilish asosida tuziladi.

Chiziqli xarita bilan bajariladigan har bir yangi ish o'qituvchi yordamida amalga oshirilishi zarur. O'quvchilar chiziqli xaritaga tushirishni yaxshi o'rganib olgandan so'ngina ularga mustaqil ishlashga ruxsat berish mumkin.

Chiziqli xaritaga tushiriladigan geografik nomlar soni chegaralangan bo'lmog'i lozim. Chiziqli xarita bo'yicha o'quvchilarga murakkab bo'lgan vazifalarni bermagan maqul. Masalan, atlasdagi ma'lumotlarni chiziqli xaritaga tushirish. Chiziqli xaritalarga faqat dasturda uchraydigan geografik nomlarni tushirish lozim.

Chiziqli xaritalar bilan ishlash ijodiy yo'nalishga ega bo'lmog'i va o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda bajarilishi lozim. Umum ta'lim maktaktblarida chiziqli xaritalari bilan quyidagi vazifalarni bajarish mumkin:

- chiziqli xaritalarga geografik borliq, xodisa va jarayonlarni nomlarini tushirish. Mazkur geografik nomlar darslik matnida uchrashi mumkin, o'qituvchi dars jarayonida xaritadan ko'rsatgan bo'lishi mumkin, boshqa xaritalar bilan mustaqil ishlash aniqlangan bo'lishi mumkin;

- geografik (tabiiy va iqtisodiy) borliq va xodisalarning shartli belgilarini chiziqli xaritaga tushirish. Mazkur ish o'qituvchi yordamida bajariladi.

- o'qituvchini darsni gapirib berishi davomida chiziqli xaritalarni to'ldirish. Bunday ishlar asosan yuqori sinflarda bajariladi. Bunda o'quvchilar shartli belgilarni to'la o'zlashtirgan bo'lishlari shart;

- tog' tizmalarini, shamollarni, yuk tashish oqimlari, migratsiya yo'nalishlari, yo'llarni, oqimlarni yo'nalishlarini xarita sxemalarini tuzish;

- chiziqli xaritaga iqlim elementlarini tushirish, yog'in miqdorini ranglar bilan shamol yo'nalishini strelka bilan tasvirlash;

- chiziqli xaritaga tuproq turlarini tushirish. Ko'proq materiklar tabiiy geografiyasini o'rganishda qo'llaniladi;

- chiziqli xaritaga foydali qazilmalarni tushirish. Bunda o'quvchilar foydali qazilmalarni shartli belgilarini yaxshi bilishi zarur;

- chiziqli xaritaga aholini ko'rsatgichlarini tushirish (zichligi, milliy tarkibi, urbanizatsiya darajasi, til va kasb, jinsiy tarkibi va x.k.);

- chiziqli xaritada sanoat tarmoqlarini ko'rsatish (yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, transport yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati, va x. k.);

- chiziqli xaritada qishloq xo'jaligi tarmoqlarini tasvirlash (dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilik va x.k.);

- chiziqli xaritada mamlakatlarni tasvirlash (rivojlangan, rivojlanayotgan, o'tish iqtisodiyotiga ega).

O'quvchilarni chiziqli xarita bilan ishlashini o'qituvchi muntazam ravishda nazorat qilib borishi zarur. Bajaradigan vazifalar muntazam baholanib bormog'i lozim.

Chiziqli xaritalar tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va siyosiy geografik yoʻnalishda boʻladi oʻquvchilar aynan mavzuga doir chiziqli xaritadan foydalanmogʻi lozim, aks holda ularni chiziqli xaritalar bilan ishlashi qiyinlashadi va ular berilgan vazifani bajara olishmaydi.

GLOBUS BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYASI

Globus Yerning kichraytirilgan modeli boʻlganligi uchun unda geografik xaritalarda uchraydigan xatoliklar boʻlmaydi. U teng masshtabli, tengburchakli va teng maydonli boʻlgani uchun unda tasvirlangan geografik borliq, voqea va xodisalar toʻgʻri va aniqligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun globuslar umum taʼlim, oʻrta va oliy taʼlimning deyarli barcha predmetlarini oʻrganishda albatta qoʻllaniladi.

Globus yordamida oʻquvchilar ongida jahondagi yirik hududlarning tasviri oʻlchamlari va maydoni haqida toʻla va aniq tasavvurlar shakillanadi. Faqat globusdagina daraja toʻri xech qanday xatoliklarsiz tasvirlanadi, paralellar va meridianlar orasidagi masofa joydagi masofaga mos keladi.

Globusdan tabiiy geografik, iqtisodiy geografik hamda amaliy geografiya kurslari darslarini oʻtkazishda keng foydalaniladi.

Tabiiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni oʻrganishda globusdan foydalanish mumkin:

- Yerning shakli va oʻlchamlari;
- daraja toʻri. Qutblar, ekvator, meridianlar, paralellar, geografik kengliklar va uzunlik;
- Yerning oʻz oʻqi atrofida va Quyosh atrofida aylanishi va uning oqibatlari;
- eng muhim ekspeditsiyalar, sayoxatlar yoʻnalishi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni globus yordamida oʻtish mumkin:

- jahon siyosiy xaritasi;
- qitʼalar va alohida mintaqalar xaritasi;
- mamlakat maydonlarini, chegaralar uzunligini aniqlash;
- quruqlikda va suvda yoʻllarni yoʻnalishi va uzunligini aniqlash.

Globusdan tabiiy geografiya kurslarida koʻproq foydalaniladi.

Yerning shakli va oʻlchamlarini tabiiy geografik globuslarda oʻrganish mumkin. Bunda Yerning dumaloqligi va uning ogʻirligi oson tushintiriladi. Yerning maydoni, aylanasining uzunligi globus masshtabidan foydalanib aniqlanadi. Masalan globusning masshtabi 1:40 000 000 boʻlsa globusdagi 1 sm oraliq Yer yuzasidagi 400 km ga teng ekanligi oʻquvchilarga tushuntiriladi. Shundan soʻng globusning ekvator boʻyicha uzunligi santimetrlarda yoki santimetrlarga boʻlingan matoli metr bilan aniqlanadi. Santimetrda oʻlchangan globusning aylanasining uzunligi globus masshtabiga koʻpaytiriladi. Masalan, globus aylanasining uzunligi 100 sm boʻlsa unda globus aylanasining (ekvatorning) uzunligi $100\text{sm} \times 400 = 40\,000\text{ km}$. Huddi shu taxlitda sinf oʻquvchilarining yarmi ekvatoridan shimoldagi, yarmi ekvatoridan janubdagi paralellarni

uzunligini aniqlashi mumkin. Bunda ular ekvatoridan shimol va janub tomon paralellarni uzunligini kamayib borishini va qutblarda ular eng qisqa ekanligini bilib olishadi.

Daraja to'ri, paralellar, geografik uzunlik va kenglik tushunchalarini shakllantirishda ham globus katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda har bir tushuncha masalan ekvator, qutblar, meridian va paralellar bevosita globusda ko'rsatilib tushuncha xosil qilinadi. Masalan, Yer sharini teng ikkiga bo'lib turadigan, uni o'rtasidan o'tkazilgan chiziqqa ekvator deb ataladi deb o'qituvchi globusdan ekvatorni joylashishini ko'rsatadi va undan Shimoliy va janubiy qutblargacha so'ng meridian, parallel, geografik koordinatalar tushunchalari xosil qilinadi va tegishli mashqlar o'tkaziladi.

Yerni o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishini ko'rsatish uchun globus va lampadan foydalaniladi. Bunda globus lampa atrofida aylantiriladi va yoritish mintaqalarini xosil bo'lishi tushuntiriladi. Globusni o'z o'qi atrofida aylantirib tong, tush, kech va qorong'u tushunchalarini ko'rsatish mumkin. Mazkur ishlar kecha va kunduzni, fasllar hosil bo'lishini tushuntirishga imkon beradi.

Mazkur tajribalar yordamida Quyosh nurlarini Yer yuzining turli joylarida turlicha burchaklarda tushishini ya'ni ekvator atroflariga tik, qublarga borgan sari tushish burchagi kamayib borishini va buning oqibatida Yer yuzasining turli joylari turli miqdorda issiqlik olishini hamda qutblarda yarim yil to'xtovsiz quyoshni botmasligi yoki chiqmasligini tushuntirish mumkin.

Tabiiy geografik globuslarda eng muhim ekspeditsiya va sayoxatlar yo'nalishini ham tushirilgan. Mazkur ma'lumotlardan materiklar va okeanlar geografiyasini o'rganishda foydalanish mumkin. Masalan, Amireka qit'asini kashf qilinishi va tekshirish tarixini o'rganish davomida X. Kolumb ekspeditsiyasi yo'nalishlarini aniq va to'la tushintirish mumkin.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida globuslar ko'proq jahon siyosiy xaritasini o'rganishda davlatlarni joylashishi va maydonini aniqlashda, dengiz va quruqlikdagi yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlashda, yirik iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan portlarni aniqlashda ishlatiladi.

Bundan tashqari globuslar alohida materiklar, qit'alar, mintaqalar siyosiy xaritasini va ularda davlatlarni joylashishini va ularni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ham ishlatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirzaliyev T. va boshqalar. "Kartalar va ulardan maktabda geografiya darslarida foydalanish". Toshkent, "O'qituvchi", 1977.
2. Мирзалиев Т. "Картография" Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2006.

3. Xamilov A. “Geografiya fanidan turli boshqotirmalar to‘plami”
4. Mirzaliyev T., Musayev I. “Kartografiya” Toshkent . «Ilm ziyo» 2007.
5. Mirzaliyev T., Safarov E. Yu., Egamberdiyev A., Qoraboyev J. S .
“Kartashunoslik” Toshkent, Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2012.
6. Reymov P., Uzaqbaev J. “Kartografiya” Nukus 2013.
7. Negmatov S. Q. “Topografiya va kartografiya asoslari” *fanidan* ma’ruzalar
matni Navoiy 2016.
8. Vaxobov H., Mirzamuhammedov O. T. “Geografiya o‘qitish metodikasi”
Namangan 2016.
9. Muqumova H. “Geografiya o‘qitish metodikasi” fanidan o`quv-uslubiy
majmua, Qarshi 2017.
10. Vaxobov H., Alimqulov N. R., Sultanova N. B. “Geografiya o‘qitish
metodikasi” Toshkent 2020.